

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Zin en onzin van de ‘joods-christelijke traditie’

Opeens was de ‘joods-christelijke traditie’ overal: in de politieke arena, het publieke debat en het onderwijs. De joods-christelijke traditie wordt door vele politici als een pijler van onze cultuur beschouwd, maar als er gevraagd wordt wat die traditie nu precies inhoudt, begint menigeen te stamelen. De term is niet onomstreden. Waar het concept aanvankelijk een duidelijke inclusieve functie had, namelijk om joden te beschermen tegen het fascisme, wordt het nu veelal exclusief gehanteerd, om aan te geven wie er niet bij horen. Het verraaft een verlegenheid die misschien al met het woord zelf gegeven is.

door *Bart Wallet*

De auteur is cultuurhistoricus en verbonden aan de capaciteitsgroep Mediastudies van de Universiteit van Amsterdam.

WIE ZIET HOE VAAK EN HOE BREED IN DE SAMENLEVING het begrip-penpaar ‘joods-christelijke traditie’ momenteel wordt gebruikt, kan zich nauwelijks voorstellen dat het eigenlijk pas tamelijk recent in omloop is gekomen. Zo’n tweehonderd jaar geleden kwam het woordenpaar ‘joods-christelijk’ voor het eerst in de Europese talen naar voren, maar met een betekenis die weinig van doen heeft met de huidige.¹ De term werd vooral in een theologische en historische context gebruikt om aan te geven hoe joden die overgingen tot het christendom een deel van hun joodse erfenis daarbij met zich meenamen. Dat zag men gebeuren bij het vroege christendom, dat ontstond uit het jodendom – hegeliaanse theologen als Ferdinand Christian Baur en David Strauss typeerden het ‘joods-christelijke’ daarbij als een overgangsverschijnsel van het bekrompen jodendom naar

het universele christendom. Maar ook bij contemporaine joodse bekeerlingen tot het christendom herkende men invloeden uit hun vroegere traditie. Zo werd in Nederland de dichter Isaac da Costa herhaaldelijk op zijn joods-christelijke identiteit aangevallen. Aan 'joods-christelijk' viel in het begin van de negentiende eeuw maar weinig positiefs te ontdekken.²

In de twintigste eeuw begon de opmars van de 'joods-christelijke traditie' pas goed. Het werd enerzijds de uitdrukking voor een vooral ethische traditie die door jodendom en christendom zou zijn gevormd, vaak kortheidshalve aangeduid met een verwijzing naar 'de Tien Geboden'. Anderzijds ging de term in toenemende mate een politiek leven leiden. Beide vormen, de meer religieus-ethische en de politieke, versterkten elkaar. In dit artikel zal het politieke gebruik het voornaamste prisma vormen, van waaruit echter ook het nodige licht valt op de religieus-ethische definiëring.³ Waar komt dat hele concept van de joods-christelijke traditie vandaan? En hoe zinvol is het eigenlijk?

DE VERENIGDE STATEN ALS 'JOODS-CHRISTELIJKE NATIE'

Hoewel de term in vrijwel alle Europese talen in omloop raakte, is de voornaamste plaats waar het concept 'joods-christelijke traditie' in de huidige betekenis werd gemunt en uitgebouwd de Verenigde Staten van Amerika. Daar geniet het nog altijd grote populariteit en zijn er tal van universiteiten die zelfs collegereeksen aanbieden die een introductie willen bieden tot de joods-christelijke traditie. Vaak drukken diezelfde universiteiten in hun missionstatement ook nog eens uit dat ze vanuit de joods-christelijke traditie wetenschap willen bedrijven en studenten voor het leven willen vormen. Maar wat bedoelen ze daarmee?

Het is in de jaren dertig dat de joods-christelijke traditie onder Amerikaanse en enkele Europese intellectuelen opgang maakt. Dat gebeurt in een context van polemiek tegen fascist en antisemieten, die de westerse cultuur als 'christelijk' beschreven en daarbij joden nadrukkelijk buitensloten. De 'joods-christelijke traditie' vormde daarop een antwoord: de christelijke traditie was niet los verkrijgbaar, joden maakten daar volop deel van uit.⁴ De Franse founding father van de naoorlogse christendemocratie, Jacques Maritain, zelf getrouwd met een Russisch-joodse vrouw, stelde in 1939 onomwonden: wie het op de joden heeft voorzien, raakt ook het christendom tot in zijn wortels. De 'joods-christelijke traditie' was daarmee een inclusieve term, waarmee welbewust werd geprobeerd om joden te verankeren in de westerse samenleving, om ze zo te verdedigen tegen de nationaalsocialistische ideologie, die joden als 'wezensvreemde elementen' beschouwde.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog, in de gezamenlijke strijd tegen nazi-Duitsland, raakte de 'joods-christelijke traditie' alleen maar breder verspreid. Het was in naam van die traditie dat de wapens werden opgenomen. Joodse intellectuelen namen het begrip met graagte over. De liberale rabbijn Julian Morgenstern betoogde voor staf en rabbinale studenten van het Hebrew Union College in 1942: 'Today we realize, as never since Christianity's birth, how intimate are the relations of the two religions, so intimate and insoluble that they are truly, basically one.' Daarom, zo ging hij verder, hadden ze niet alleen 'a common descent', maar ook 'a common vision, hope, mission, face a common foe and a common fate, must achieve a common victory or share a common death'.⁵

Voor Amerikaanse joden was de 'joods-christelijke traditie' een unieke kans om op gelijke voet mee te doen in de Amerikaanse samenleving. Joden waren zo niet langer slechts een minderheid, maar behoorden nu bij het

Voor Amerikaanse joden was de 'joods-christelijke traditie' een unieke kans om op gelijke voet mee te doen in de Amerikaanse samenleving

hart van de Amerikaanse samenleving. Iedere vorm van antisemitisme was nu niet langer slechts een belediging van de Amerikaanse joden, maar een aanval op Amerika zelf. Will Herberg, een invloedrijke joodse intellectueel, zag de Verenigde Staten als een 'triple melting pot': protestanten, katholieken en

joden maakten samen de Amerikaanse natie uit. Dat kon, omdat hun specifieke religieuze tradities gedragen werden door een gemeenschappelijke eenheid, de 'joods-christelijke traditie'.⁶

De 'joods-christelijke traditie' werd daarmee de opvolger van de 'christelijke traditie' als de *civil religion* van de Amerikaanse samenleving. Tot die tijd werden de Verenigde Staten gezien als een 'Christian nation', wat op onverhulde wijze met liberaal-protestantse noties werd ingevuld. Door de constructie van de 'joods-christelijke traditie' werd nu aan katholieken en joden de kans geboden om op gelijke wijze bij te dragen en deel te nemen aan de Amerikaanse civil religion. Ondertussen leek de manier waarop die 'joods-christelijke traditie' in de praktijk werd ingevuld, vaak nog verdacht veel op het dominante liberale protestantisme.⁷

Krachtige ondersteuning kreeg de 'joods-christelijke traditie' van enkele toonaangevende Amerikaanse protestantse theologen, onder wie Tillich en Niebuhr. Hadden de generaties voor hen nog vol trots gesproken over de antieke Grieks-Romeinse erfenis in het christelijk geloof, zij probeerden zich daar juist van los te maken. Tegenover het heidense antieke denken plaatsten ze het 'Hebreeuwse denken' van het Oude Testament, de bood-

schap van de joodse profeten, hun roep om gerechtigheid en de aardsheid van hun visie. De uitdrukking 'joods-christelijk' was voor hen een positief programma om de christelijke theologie opnieuw te doordenken. De maatschappelijke constructie van een 'joods-christelijke traditie' ondersteunden zij daarom ook krachtig.

Na afloop van de Tweede Wereldoorlog werd het front waartegen de 'joods-christelijke traditie' werd gepositioneerd al spoedig geherdefinieerd in de context van de Koude Oorlog. Nu kwam het te staan tegenover de atheïstische politiek van de communistische Sovjet-Unie, waar joden en christenen niet de vrijheid hadden om hun geloof uit te oefenen. Daar tegenover werden de Verenigde Staten geplaatst als een natie die juist gedragen werd door de joodse en christelijke geloofstradities. Een goede Amerikaan was iemand die binnen de 'joods-christelijke traditie' stond; atheïsten werden gezien als een potentiële bedreiging voor de stabiliteit van de samenleving. Ondertussen werd de 'joods-christelijke traditie' vooral gevuld met begrippen als democratie, vrijheden en kapitalisme – als uitdrukkingen van de eigenheid van de Verenigde Staten.⁸

De 'joods-christelijke traditie' was niet slechts theorie in boeken van geleerden en toespraken van opinieleiders. In de politiek, de rechtspraak, het onderwijs en de samenleving werden 'joods-christelijke waarden' ook in de praktijk vertaald. Zo gingen in het Amerikaanse leger joodse, protestantse en katholieke geestelijken op voet van gelijkheid met elkaar om, zorgden ze voor alle soldaten en leidden diensten in andermans riten. Was er in een legereenheid slechts een rabbijn, dan zorgde hij ook voor protestantse en katholieke diensten, terwijl een episcopale geestelijke op zijn beurt er niet voor terugschrok om een seider met Pesach te leiden.⁹ Voor publieke gebeden bij overheidsplechtigheden werd nu welbewust gekozen voor geestelijken uit de 'joods-christelijke traditie' – die een Amerikaans geloof boven de verdeeldheid moesten uitdragen en daarom geen specifieke geloofsinhouden mochten formuleren. Christelijke geestelijken moesten zich, bijvoorbeeld, onthouden van het gebruik van de naam van Jezus Christus.¹⁰

De 'joods-christelijke traditie' zorgde ervoor dat katholieken en joden volop mee konden gaan doen in de invulling van de Amerikaanse nationale identiteit. Ondertussen werden ze hierdoor wel, veelal onbewust, gedwongen om hun geloofstraditie te herformuleren in liberaal-protestantse termen: abstract, ethisch en vaderlandslievend.

DE 'JOODS-CHRISTELIJKE TRADITIE' ALS BASTION

Met het wegvallen van de Koude Oorlog in 1989 leek het er even op dat de 'joods-christelijke traditie' langzaam zou wegglijpen uit het politieke

vocabulaire. Ondertussen had echter een nieuwe groep de term ontdekt: veelal Republikeinse (neo)conservatieven en de ‘religious right’. Eerder waren zij veelal huiverig geweest voor de term ‘joods-christelijk’ en hadden zij een voorkeur voor ‘christelijk’. Vanaf eind jaren zeventig begonnen ze de term echter steeds meer te gebruiken. Het ‘joods’ in ‘joods-christelijk’ was voor hen sterk verbonden met de staat Israël – een staat die vanuit dezelfde waarden in het Midden-Oosten het hoofd boven water probeerde te houden en daarom alle mogelijke steun verdiende. Maar eveneens had het een binnenlandse spits, gericht tegen een secularisering en toenemende pluralisering van de Amerikaanse samenleving. ‘Joods-christelijk’ was het echte, pure Amerika en dat stond tegenover een steeds progressiever wordend Amerika.

Het was echter ‘9/11’ waardoor de ‘joods-christelijke traditie’ haar definitieve comeback maakte. Opnieuw was er sprake van een groot mondiaal conflict, nu met extremistische islamitische groeperingen die zeiden zich tegen de westerse ‘kruisvaarders’ en de joodse staat Israël te keren. ‘9/11’ werd daarom, in conservatieve kring maar ook ruim daarbuiten, geïnterpreteerd als een aanval op de ‘joods-christelijke cultuur’ van de Verenigde Staten. Westerse vrijheden kwamen onder deze kwalificatie tegenover onderdrukking en extremisme te staan. Door het veelvuldige gebruik van de term ‘joods-christelijk’ in conservatieve kring werd de andere kant van het politieke spectrum wel steeds terughoudender in het gebruik ervan. Zeker waar de ‘joods-christelijke traditie’ wordt gebruikt om zonder vorm van onderscheid tegen de islam te strijden, ook binnen de Verenigde Staten, neemt de vervreemding daarvan bij een deel van het Amerikaanse publiek navenant toe.¹¹

Terwijl de functie van de ‘joods-christelijke traditie’ in het publieke domein en de politiek toenam, kwamen binnen de joodse gemeenschap steeds meer aarzelingen en bezwaren op. Want was de term eigenlijk niet een annexering van de joodse traditie door de christelijke? Werd er zelfs niet mee gezegd dat de joodse traditie van de Bijbel is opgegaan in het christendom en daar nu deel van uitmaakt? Waren jodendom en christendom wel twee vergelijkbare godsdiensten – en zelfs in het geval die vraag positief beantwoord wordt, maskeert de ‘joods-christelijke traditie’ niet een eeuwenlange geschiedenis van joodse vervolgingen in het christelijke Westen? Het waren vragen die steeds meer begonnen te knellen.¹² Daar kwam bij dat de maatschappelijke functie die het begrippenpaar enige tijd vervulde, langzaam verviel. Joden waren niet langer een minderheid in de marge van de samenleving, maar een succesvolle groep die zich volop in de Amerikaanse samenleving kon ontplooien. De ‘joods-christelijke traditie’ had zijn functie voor Amerikaanse joden gehad en was nu uitgediend. Bovendien kwam er vanaf de jaren zeventig weer meer ruimte voor de etni-

sche achtergronden van Amerikanen. Evenals Ieren of Italianen, begonnen ook joden meer nadruk te leggen op hun eigenheid.

Door de joodse reserve én de nog altijd brede publieke acceptatie was het begrip 'joods-christelijke traditie' ondertussen verschoven van een inclusief concept om de plaats van joden in de Amerikaanse samenleving te verankeren, naar een definiëring van de Amerikaanse identiteit tegenover aanvallen van buitenaf. 'Joods' ging daarmee steeds minder refereren aan een reële joodse gemeenschap, maar was vooral in de samenstelling met 'christelijk' een uitdrukking geworden van de nationale identiteit.¹³

DE 'JOODS-CHRISTELIJKE TRADITIE' IN NEDERLAND

Het is precies op dat niveau dat de 'joods-christelijke traditie' ook in Nederland opduikt. Hier heeft deze nooit de functie gehad om joden aan de natiestaat te verbinden, of om een fundamentele eenheid onder jodendom en christendom te benadrukken. De 'joods-christelijke traditie' is in Nederland aanvankelijk vooral een aanduiding voor de ethische traditie die door jodendom en christendom is gevormd – waarbij in veel gevallen duidelijk is dat de Verenigde Staten de bron is voor dit gebruik. Aanvankelijk zijn het met name theologen, al dan niet bewust geïnspireerd door Niebuhr en de zijnen, die het begrippenpaar gebruiken. Ongetwijfeld speelt de verwerking van de Shoah, de stichting van de staat Israël en de opkomende joods-christelijke dialoog een rol in de opkomst van de term in het naoorlogse Nederland. Voor de oorlog kwam de term nauwelijks in het Nederlandse taalgebied voor.¹⁴

Pas in de jaren tachtig en negentig vindt de doorbraak plaats – en dan vooral als politieke term. Het is in eerste instantie vooral voor binnenlands gebruik bedoeld, maar heeft niet de bedoeling om minderheden aan de samenleving te verbinden, maar juist om de oude, traditionele identiteit van het land onder woorden te brengen. Terwijl veel politici Nederland omschreven als een multiculturele samenleving, waar nieuwe minderheden de ruimte moesten hebben om volgens eigen cultuur en tradities te leven, rezen bij sommigen de twijfels. vvd-leider Bolkestein bracht dat in 1994 onder woorden: wat was eigenlijk de identiteit van ons land? Hij pleitte tegenover cultuurrelativisme voor een herwaardering van de eigen cultuur – en die was 'joods-christelijk'. Omstreeks dezelfde tijd verscheen ook een CDA-rapport waarin dezelfde conclusie werd getrokken: Nederland was gevormd door de joods-christelijke cultuur, de antieke beschaving en het humanisme.¹⁵

Nederland stond hierin allerminst alleen. Ook in andere Europese landen werd naar het concept 'joods-christelijke traditie' gegrepen, terwijl

het bovendien een rol ging spelen in de bezinning over de Europese Unie. Want wat waren de culturele en morele fundamenteën onder dit politieke project? In het debat over de Europese Grondwet werd door verschillende landen met een katholieke erfenis gepleit voor het opnemen van een verwijzing naar de joods-christelijke traditie in de preambule. De Duitse bondskanselier Angela Merkel sloot zich hierbij aan. De Europese Unie spiegelde zich daarbij aan de Verenigde Staten. Evenals daar werd ook hier gezocht naar een term die Europeanen samenbond en een diepere eenheid blootlegde. Tegelijkertijd was het echter een defensief begrip: door de opname van deze verwijzing in de Grondwet zou een toetreding van het islamitische Turkije geblokkeerd kunnen worden.

Die scherpe kant richting de islam had de ‘joods-christelijke traditie’ ook in Nederland gekregen. Ging het in de jaren negentig vooral nog om de zoektocht naar de eigen Nederlandse identiteit, na 9/11 en de Fortuyn-revolte kwam het begrippenpaar steeds meer tegenover de islam te staan. De ‘joods-christelijke traditie’ zou voor democratie, vrijheid en openheid staan, terwijl de islam totalitair van karakter is. Hoewel met name populisten als Pim Fortuyn en Geert Wilders dankbaar gebruikmaakten van het concept, zat het zozeer in de lucht dat het over vrijwel de volledige breedte van de Nederlandse politiek werd gebruikt.

Ondertussen zat in het gebruik van die term wel de nodige ironie. Juist in een Nederland dat steeds meer seculariseerde werd naar de ‘joods-christelijke traditie’ gegrepen. Was dit omdat de islam plotseling prominent op de agenda stond en allerlei gesecculariseerde Nederlanders naar hun eigen wortels op zoek gingen? Wellicht ligt daarin een deel van de verklaring. Minstens zo belangrijk is echter dat de ‘joods-christelijke traditie’ vooral een politiek-culturele categorie was in Nederland, waarmee wel een zekere historische schatplichtigheid aan de joodse en christelijke religies werd beleden, maar tegelijkertijd afstand werd gecreëerd. De ‘joods-christelijke traditie’ was vooral een cultuurchristendom, waarbij ook de waarden van de verlichting en de progressieve verworvenheden van de jaren zestig met gemak daaronder geschaard konden worden. Met levende religieuze gemeenschappen, joods of christelijk, had het allemaal weinig van doen. Zo kon het gebeuren dat een partij die zei voor de ‘joods-christelijke traditie’ te strijden – tegen de islam – het zonder pardon opnam tegen de joodse rituele slacht.

VITALE TRADITIES

Wie de ontwikkeling van de ‘joods-christelijke traditie’ overziet, realiseert zich dat de term niet onomstreden is. Waar het concept aanvankelijk een

duidelijke inclusieve functie had, namelijk om joden te beschermen tegen het fascisme, wordt het nu veelal exclusief gehanteerd, om aan te geven wie er niet bij horen. Daarmee is de functie van het concept binnenstebuiten gekeerd.

Daarnaast is de 'joods-christelijke traditie' een cultuurpolitiek begrip geworden, waarbij niet langer naar de levende joodse en christelijke tradities wordt verwezen, maar naar een culturele abstractie daarvan. Vanuit beide geloofstradities worden bij deze secularisering van het begrip stevige vragen geplaatst, omdat geloof hierbij misbruikt wordt voor – wisselende – politieke doeleinden.¹⁶

Hoe succesvol de 'joods-christelijke traditie' tegenwoordig ook is, er is alle reden om die term niet langer te gebruiken. Niet alleen de vitale religi-

Vitale religieuze tradities in onze samenleving verdwijnen door de term 'joods-christelijke traditie' achter een abstractie

euze tradities in onze samenleving verdwijnen zo achter een abstractie, ook wordt de eigenheid van jodendom en christendom door deze samenstelling te weinig gehonoreerd. Er is alle reden om religieuze tradities volop mee te laten doen in het publieke domein en daarbij

ook hun historische en culturele betekenis te onderkennen. Maar laten we dan voortaan gewoon verwijzen naar de joodse en christelijke tradities, die beide leven en denken in Europa diepgaand hebben beïnvloed.

Noten

- 1 Jan Dirk Snel, 'Die joods-christelijke traditie, wat is dat nou eigenlijk?', *Maarten!* 4 (2011), nr. 3, pp. 76-83.
- 2 Bart Wallet, 'Het Reveil als "Joodsche Hervorming"', in: Fred van Lieburg (red.), *Opwekking van de natie. Het Nederlandse Reveil opnieuw bekeken* (Hilversum: Verloren, 2012) [te verschijnen].
- 3 In beknopte vorm is de hoofdgedachte uit dit artikel onder woorden gebracht in mijn column 'Het probleem van de joods-christelijke traditie', *Nederlands Dagblad*, 7 september 2009.
- 4 Mark Silk, 'Notes on the Judeo-Christian tradition in America', *American Quarterly* 36 (1984), nr. 1, pp. 65-85.
- 5 Deborah Dash Moore, 'Jewish GIs and the creation of the Judeo-Christian tradition', *Religion and American Culture. A Journal of Interpretation* 8 (1998), nr. 1, pp. 31-53, daar p. 35.
- 6 Will Herberg, *Protestant, Catholic, Jew. An essay in American religious sociology*. New York: Anchor, 1960; cf. Laura Levitt, 'Interrogating the Judeo-Christian tradition. Will Herberg's construction of American religion, religious pluralism, and the problem of inclusion', in: Stephen J. Stein (red.), *The Cambridge history of religions in America III. 1945 to the present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, pp. 286-307.
- 7 Kevin M. Schultz, *Tri-Faith America. How Catholics and Jews held postwar America to its Protestant promise*. New York: Oxford University Press, 2011.
- 8 Silk 1984.
- 9 Moore 1998.
- 10 'Constitutional Law. Established Clause. Fourth Circuit Holds That Local Government May Restrict the Leading of Its Invocations to Representatives of Judeo-Christian Religions. *Simpson v. Chesterfield County Board of Supervisors*, 404

- F.3d 276 (4th Cir.), Cert/Demoed, 126 S. Ct. 426 (2005)', *Harvard Law Review* 119 (2006), nr. 4, pp. 1223-1230.
- 11 Ahmed H. al-Rahim, 'Islam and liberty', *Journal of Democracy* 17 (2006), nr. 1, pp. 166-169.
- 12 Een duidelijk voorbeeld van die kritische houding is: Arthur A. Cohen, *The myth of the Judeo-Christian tradition*. New York/Evanston: Harper & Row, 1970. Zie tevens Marshall Grossman, 'The violence of the hyphen in Judeo-Christian', *Social Text* 22 (1989), pp. 115-122; Yerach Gover, 'Why be a nebbish? A response to Marshall Grossman', *Social Text* 22 (1989), pp. 123-129.
- 13 Alan Mittleman (red.), *Religion as a public good. Jews and other Americans on religion in the public square*. New York: Rowman & Littlefield, 2003.
- 14 Snel 2011.
- 15 Lezing Frank van Vree op het symposium 'De joodse flirt van Geert Wilders' in De Balie, georganiseerd door het Mennasseh ben Israel Instituut op 16 februari 2010; audio te beluisteren op http://www.debalie.nl/player/playmovie_v2.js?p?movieid=342688&videofragmentsid=
- 16 Martin E. Marty, 'A Judeo-Christian looks at the Judeo-Christian tradition', *The Christian Century*, 5 oktober 1986, pp. 858-860.